

HÂFİZ HAMZA EFENDİ'NİN ÂDÂB-I TA'ALLÜM MANZUMESİ

Nesibe KABLÂNDER | ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8933-4856> | nesibekablander@gmail.com

Dr., İstanbul/Türkiye

Atıf Bilgisi/Citation: Kablander, Nesibe. "Hâfız Hamza Efendi'nin Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 34 (Prof. Dr. Hüseyin Akkaya Armağanı) (Haziran 2025), 228-248. <https://doi.org/10.15247/1649238> / Kablander, Nesibe. "Hâfız Hamza Efendi's Poem "Âdâb-ı Ta'allüm"". *The Journal of Ottoman Literature Studies*, 34 (In Honor of Prof. Dr. Hüseyin Akkaya) (June 2025), 228-248. <https://doi.org/10.15247/1649238>

Geliř Tarihi/Date of Submission: 01.03.2025

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 13.04.2025

Yayım Tarihi/Date of Publication: 30.06.2025

Değerlendirme/Peer-Review: İki Dış Hakem-Çift Taraflı Körleme/Double anonymized-Two External

Araştırma Makalesi/Research Article

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./ It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

Benzerlik Taraması/Plagiarism Checks: Yapıldı – Turnitin

Etik Bildirim/Complaints: divanedebiyatidergisi@gmail.com

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir/The author(s) has no conflict of interest to declare

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır/The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansı altında yayımlanmaktadır/Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

ISSN: 1308-6553

e-ISSN: 2792-0836

ÖZET

Her toplumun ana gayesi huzurlu ve güven içinde yaşanacak bir ortama sahip olmaktır. Bunun da cemiyeti meydana getiren insanlar tarafından sağlanacağı kuşkusuzdur. Öyleyse toplum için öncelikli ihtiyaç, erdem sahibi bireylerin yetiştirilmesidir. Dünyanın başlangıcından beri bu mevzuda uğraşlar verilmiş ve birçok eser kaleme alınmıştır. Çalışmamıza konu olan Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi de bahsedilen amaca yönelik yazılan eserlerdendir. 86 beyitten oluşan manzumenin nâzımı ise nüshalarda "Hâfız Hamza Efendi" ve "Hamza Efendi el-Eyyûbî" olarak kaydedilmiş olan bir zattır. Kendisinin hayatına dair ayrıntılı bilgiye ulaşılammış olmakla birlikte, tespit edilen malumat değerlendirildiğinde 17. yüzyılda yaşamış âlimlerden olduğu anlaşılmaktadır.

Hamza Efendi Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi'nde ilim öğrenmek isteyenlere yol göstermekte ve ilim tahsilinin usullerini anlatmaktadır. Sıraladığı şartlar, Hamza Efendi'nin ilme bakış açısını da ortaya koymaktadır. Ona göre ilim, maddi manevi olgunlaşma sürecidir ve hakiki ilim sahipleri de bunu başarabilen kişilerdir. Öyleyse ilim yolunda manevi ve ahlâkî değerlerin ışığında ilerlemek, hem kendisinin eksiklerini gidermek hem de toplumun diğer fertlerinin erdemli kişiler olması için çalışmak gayesinde olmak gerekir.

Hâfız Hamza Efendi'nin belirttiği şartlar ve verdiği öğütler, Zernûcî'nin Ta'lîmu'l-Müteallim adlı eserinde de benzer şekilde tespit edilmiştir. Dolayısıyla Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi'nin ana kaynağının bu eser olması muhtemeldir. Anlaşılan odur ki Hamza Efendi Ta'lîmu'l-Müteallim'de belirtilen hususları talebelere ve ilim öğrenmek isteyenlere akılda kolaylıkla kalacak şekilde bildirmek için nazmederek sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hâfız Hamza, Zernûcî, Âdâb-ı Ta'allüm, Ta'lîmu'l-Müteallim, İslami Türk Edebiyatı.

HÂFIZ HAMZA EFENDİ'S POEM "ÂDÂB-I TA'ALLÜM"

The primary goal of every society is to establish a peaceful and secure environment for its members. Undoubtedly, this can only be achieved through the efforts of individuals who constitute that society. Therefore, raising virtuous individuals is a fundamental necessity. Since the beginning of human history, numerous efforts have been made in this regard, resulting in a wealth of written works. One such work is the *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*, which is the focus of our study. Consisting of 86 couplets, the poem is attributed to an author recorded in various copies as "Hâfız Hamza Efendi" or "Hamza Efendi al-Ayyûbî." Although little is known about his life, he is understood to have been a scholar of the 17th century.

In his *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi* (The Poem of Learning Etiquette), Hamza Efendi provides guidance for those who seek knowledge, outlining the principles of education. His conditions and advice reflect his perspective on learning, emphasizing that knowledge is both a material and spiritual journey toward maturity. True scholars, in his view, are those who achieve this holistic development. Therefore, the pursuit of knowledge must be grounded in moral and spiritual values, requiring individuals not only to refine themselves but also to contribute to the cultivation of virtue in society.

The principles outlined by Hâfız Hamza Efendi closely align with those found in Zernûjî's *Ta'lîmu'l-Müteallim*. This suggests that Zernûjî's work likely served as the main source for the *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*. It appears that Hamza Efendi rendered the teachings of *Ta'lîmu'l-Müteallim* into verse to make them more accessible and memorable for students and seekers of knowledge.

Keywords: Hâfız Hamza, Zernûjî, *Âdâb-ı Ta'allüm*, *Ta'lîmu'l-Müteallim*, Islamic Turkish Literature.

Giriş

İlim âdâbı her dönemde önem verilen bir husus olmuştur; fakat yüzyıllar içinde meydana gelen değişimler yaşam şartlarını da ilim/bilim anlayışını da etkilemiştir. Zaman içinde birçok mevzuda olduğu gibi ilim konusunda da nicelik öne çıkmış ve ilmin niteliğine dair bazı hususlar büyük oranda arka plana atılmıştır. Bununla birlikte herhangi bir mevzuyu yalnızca öğrenmenin birçok kişinin yapabileceği bir iş olduğu; fakat kuru bilginin çoğu zaman yetersiz kaldığı hakikati de geçerliliğini her zaman koruyacak olan hususlardandır. Öyleyse ilim yolunda riayet edilmesi gereken şartların bilinmesi ve ilmin ayrılmaz parçası mesabesindeki ahlâkî niteliklere de sahip olunması gerekir. Böylece bilgi ve erdem sahibi insanlardan oluşan kaliteli toplumlar inşa edilerek huzurlu bir dünyaya katkı sağlanabilecektir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi* de tüm zamanlarda toplumların aslı ihtiyacı olan bilgi ve erdem sahibi insanların yetişmesi adına ilim öğrenmenin maddi-manevi edepi ve gerekleri üzerine nazmedilmiştir. Aşağıda önce bu manzumenin nâzımı olan Hâfız Hamza Efendi hakkında değerlendirmelere yer verilecek, ardından da *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi* detaylı olarak ele alınacaktır.

Hâfız Hamza Efendi

Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi'nin tespit ettiğimiz iki tam nüshasında manzumenin evvelinde Hâfız Hamza Efendi'ye ait olduğu yazılmış; manzumenin son mısrasında da Beyazıt nüshasında,¹ "Gâhi bu Hâfız'ı da rahmetle añ" denilerek "Hâfız" kullanılmıştır. Beyazıt nüshası 1178/1765 senesinde istinsah edilmiştir ve diğer tam nüsha olan Çorum nüshasına göre daha eski tarihlidir. Kaynaklarda 1765 yılının öncesinde yaşamış olup "Hâfız Hamza Efendi" olarak tanınan bir zat tespit edemedik. Bununla birlikte araştırmalarımız sırasında Milli Kütüphane Yz Cönk 210 numarada kayıtlı cönk içerisinde tespit ettiğimiz eksik bir *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi* nüshasının başında nâzımın ismine "Eyyûbî" nispetinin de eklenmiş olduğunu gördük. Bundan yola çıkılarak kendisinin kuvvetle muhtemel Eyüpsultan semtinde doğduğu/yaşadığı veya bu semte adını veren Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (Hâlid b. Zeyd, ö. 49/669) soyundan olması ihtimalinin bulunduğu değerlendirilebilir.

Ayrıca Süleymaniye Ktp., Köprülü Hacı Ahmed Paşa, No. 345'te kayıtlı mecmuanın 149b-152b varakları arasında da Hâfız Hamza el-Eyyûbî'ye ait elifnâme tarzında yazılmış bir manzume tespit ettik. Bu manzumenin son beytinde de şairin mahlası olduğu anlaşılan "Hâfız" yer almaktadır; metnin ferağ kaydı ise şu şekildedir:

"Temmeti'l-kelâmu Hamza Efendi el-Eyyûbî, -sellemehullâhu te'âlâ- fi'l-yevmi'l-ehad fi tis'a Şevvâl sene 1082 [8 Şubat 1672];² Recebü'l-mürecceb 12, yevm-i ehad."³

Bu kayda göre 1082/1672 senesinde yazıldığı anlaşılan söz konusu manzumenin sonunda Hamza Efendi için geçen "sellemehullâhu te'âlâ (Allah ona selamet versin)" duasından nâzımın 1672 yılında hayatta olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü (İpekten vd. 1998), geniş bir biyografi listesine sahip *Tuhfe-i Nâilî* (Tuman 2001) ile dijital platformda oluşturulan *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*'nde Hâfız Hamza el-Eyyûbî adında ya da manzumenin nâzımı ile uyumlu Hâfız mahlaslı bir şair tespit edilememiştir. Sonuç olarak Hâfız Hamza Efendi'nin kendi devrinde ve sonrasında tezkirelere geçmediği anlaşılmaktadır.

Bu bilgi ve değerlendirmeler üzerinden Hâfız Hamza Efendi'nin ilimle hemhâl âlim zatlardan olup ömrünün büyük kısmını 17. yüzyılda yaşadığı ve bu yüzyılın sonlarında ya da 18. yüzyılın başlarında vefat etmiş olabileceği söylenebilir. İleride yeni malumata ulaşılması durumunda bilgilerin geliştirilip güncellenmesi mümkündür.

¹ Aşağıda nüshalara dair kısımda detaylı bilgi verilmiştir.

² TTK Tarih Çevirme Kılavuzuna göre pazartesi gününe karşılık gelmektedir. (<https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/E.T.07.02.2025>)

³ Ferağ kaydındaki ilk tarih müellifin telifine, Recep ayıyla ilgili kısım ise müstensihnin istinsahına ait malumat olabilir; fakat bu son kısımda tekrar bir sene bilgisi kaydedilmemiştir.

Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi

Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi, isminden de anlaşılacağı üzere "ilim öğrenmenin edepleri" hakkında bir manzumedir. Nüshaların sonunda nazmedildiği tarihe yönelik malumat bulunmadığından manzumenin telif tarihi belli değildir. Aşağıda önce tespit edilen nüshalar, ardından da manzume hakkında detaylı bilgi yer almaktadır.

Manzumenin Nüshaları

1- Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Nüshası (B)

Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, B. 1229 numarada kayıtlıdır. Söz konusu yazma 195x122-151x67 mm. ebatlarında olup içerisinde *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi* dışında Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Kırk Hadîs'i*, Darendeli Hamza Efendi'nin (ö. 1105/1694) (Öztürk 1962: 19)⁴ *Bey' u Şirâ Risâlesi*, Bûsîrî'nin (ö. 696/1296) *Kasîde-i Bürde'si*, Yûsuf et-Tevzerî'nin (ö. 513/1119) *el-Kasîdetü'l-Münferice'sinin* 40 beyitlik bir metni, Kâ'b b. Züheyr'in *Kasîde-i Bürde'si*, Ahmed et-Tantarânî'nin (ö. 485/1092) *el-Kasîdetü't-Tantarâniyye'si* ve başka bazı metinler bulunmaktadır. Hâfız Hamza Efendi'nin *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi* ise toplamda 65 varaktan oluşan mecmuanın 26b-28b varakları arasında yer alır. Sayfalar 23 satırdan oluşur. Cetvelli ve reddadedilidir. Cetvel ve başlıklar için kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Nesih hatla kaleme alınan manzumenin müstensihî kendisini "'Abdurrahmân bin Muḥammed bin 'Osmân bin 'Ömer el-Levmî el-Ḥanefî" olarak tanıtmaktadır ve istinsah tarihini hem hicrî (Zilkade 1178) hem de rûmî (14 Nisan 1178) olarak yazmıştır. Bu bilgilere göre manzumenin istinsahı 25 Nisan 1765 Perşembe günü tamamlanmıştır. Sözü edilen manzumedan hemen sonra ise elli dört farzın anlatıldığı bir manzume eklenmiştir. Bunun istinsah tarihi de *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*'yle aynıdır; yani müstensih olan zât, ikisini de aynı gün kaydetmiştir.⁵ Kitabın muhtelif sayfalarında yer alan vakıf mührü ise kitabı vakfeden kişi ile içerisindeki yazıları yazan kişinin aynı olduğuna işaret etmektedir. Mühürde geçen "Vakafe hâza'l-kitâbe Hâfız Abdurrahmân Efendi el-müftî-i Budin" ifadesi *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*'nin ferağ kısmındaki kâtibin ismi ile uyumaktadır. Bu bilgiye göre müstensih, Budin müftülüğü vazifesinde bulunmuş ulemadan bir zat olması muhtemeldir.

2- Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi Nüshası (Ç)

Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 457 numarada kayıtlı nüsha 230x135-155-77 mm. ebatlarındadır. İlk 17 varığında Darendeli Hamza Efendi'nin *Bey' u Şirâ Risâlesi*, 17b-19b varakları arasında ise *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi* yer alır. Beyazıt nüshasında da olduğu gibi sayfalar 23 satırdan oluşur. Cetvelli ve reddadedilidir. Cetvel ve başlıklar için kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Hattı nesihdir. Ferağ kaydında müstensih'in adı yazılmamıştır; fakat manzumenin son beytine yapılmış olan bir müdahale dikkat çekicidir. Manzume esasen şu beyitle bitmektedir:

Çok çok olsun ehl-i imâna du'ân
Gâhi bu Hâfız'ı da rahmetle añ

Oysa bu nüshada müstensih, "Hâfız" yerine kendi ismini kaydederek ve bu müdahalesi ile vezni de bozarak ikinci mısrayı şu şekilde değiştirmiştir:

Gâhi bu İbrâhîm'i de rahmetle añ

Sonuç olarak müstensih'in isminin İbrahim olduğunu söyleyebiliriz. Manzumenin istinsah tarihi ise 4 Muharrem 1186 / 7 Nisan 1772'dir. Bundan hemen sonra yine Beyazıt nüshasında olduğu gibi, elli dört farzın anlatıldığı manzume eklenmiştir. Onun da istinsah tarihi 4 Muharrem 1186'dır.

⁴ Yakın zamanlı bazı çalışmalarda Darendeli Hamza Efendi'nin vefat tarihi olarak 1167/1753 (Çelik 2022: 223; Yazar 2018: 288; Dikici 2018: 410), 1152/1739 (Demirci, 2019: 219; Güven 2020: 909) ve 1758 (Anameriç 2015: 21) senelerinin kaydedildiği görülmüştür. Bu bilgilerin temelde hangi kaynaklara dayandığı tespit edilememiştir; fakat Darendeli Hamza Efendi hakkındaki malumatta karışıklık yaşandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte incelemelerimiz neticesinde yazarın *Bey' u Şirâ* risalesinde eserin tamamlanma tarihi olarak 1087 yılı Cemaziyelahir ayı başlarının (1676 Ağustos ortaları) kaydedildiğini tespit ettik (Süleymaniye Ktp, İzmir Koleksiyonu, No. 141; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Koleksiyonu, No. 700). Bu bilgi üzerinden değerlendirme yapıldığında yazarın vefat yılı hakkındaki en güvenilir bilginin, en eski tarihli kaynaklarda yer alan 1105/1694 senesi olduğu anlaşılmaktadır.

⁵ *Elli Dört Farz Manzumesi* daha önce bir makaleye konu olmuştur; fakat bahsedilen çalışmada bu nüshalar tespit edilememiştir. Bk. (Kablander 2024: 378-413). *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*'nin sonunda yer alan *Elli Dört Farz Manzumesi* metinleri ile beraber bu manzumenin tespit edilen nüshalarının sayısı 25'e çıkmaktadır. Sözü edilen manzumeyle dair bazı değerlendirmelere aşağıda da yer verilecektir.

3- Milli Kütüphane Nüshası (M)

Milli Kütüphane, 06 Mil Yz Cönk 210 numarada kayıtlı bir cönkün içerisinde *Âdâb-ı Ta'allüm*'ün eksik bir nüshası bulunmaktadır. 200x100 mm ebatlarında olan söz konusu yazmada *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi* dışında Âşık Ömer'den mısralar, Asuman ile Zeycan hikâyesinden iktibaslar,⁶ bazı dualar ve notlar yer alır.

Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi 16-18. yapraklar arasındadır ve "Hâzâ Risâle-i Hâfız Hamza Efendi Eyyübî fi Âdâb-ı Ta'allüm" başlığı ile kaydedilmiştir. Manzumenin ilk 33 beytini içeren,⁷ bazı kelimelerin hatalı yazıldığı veya yanlış harekelendiği bu nüsha metin tesisine bütün olarak dâhil edilmemiş; fakat bir mısradaki eksikliği gidermek için yararlı olmuş ve kullanılmıştır.

Nüshalarla ilgili diğer hususlar ve bazı değerlendirmeler

İki tam nüsha olan Beyazıt ve Çorum nüshalarının yukarıda bahsedilen benzerlikleri dışında bazı imlâ kusurları da birbirinin aynısıdır. Örneğin "اتاڤه" (ataña) şeklinde olması gereken imlâ her iki nüshada da "اتانا", "لقمه كي" (loqmañı) olması gereken imlâ iki nüshada da "لقمه ني", "اڤلامق" ("añlamak") şeklinde yazılması gereken kelime ise iki nüshada da aynı hata ile "اڤلامق" olarak kaydedilmiştir. Belirtilen durum iki ihtimâli hatıra getirmektedir: Ya daha geç tarihli olan Ç nüshası B nüshasından istinsah edilmiştir ya da her iki nüsha da benzer imlâ hususiyetleri taşıyan bir nüshadan, bu hatalar da aktarılarak çoğaltılmıştır.

Diğer taraftan Ç nüshası, B nüshasına göre daha fazla kusur içerir. Örneğin "فضل" (fazl) yerine "فصل"; "خانه" (hâne) yerine "جانه" gibi, benzer harflerin noktalamasından kaynaklanan ve anlamı bozan imlâ hataları yanında; herhangi bir kelimedeki noktalaması yapılmamış harfler ya da yanlış yazılmış kelimeler de mevcuttur. Bununla birlikte imla yönünden en kusurlu nüsha, eksik metin içeren M nüshasıdır.

Tespit edilebilen iki tam nüshada da *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*'nden hemen sonra elli dört farzın anlatıldığı manzumenin yer alması, bir başka makalede ele alınıp müellifi meçhul olarak tanıtılmış olan *Elli Dört Farz Manzumesi* hakkında bazı düşünceleri hatıra getirmektedir. İki manzume de usul açısından birbirine benzemektedir. Yani esasen talebelere birtakım temel bilgileri kavratmak üzere bazı ders kaynaklarının özünün nazma aktarılmasıyla meydana getirildikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla iki manzumenin aynı nâzıma ait olması ihtimali vardır. *Elli Dört Farz Manzumesi*'nin, 16. yüzyıldan sonra yazıldığı düşünülen (Yaşaroğlu, 2020: 5) *Mızraklı İlmihâl* ile bağı yukarıda atf yapılmış olan makalede değerlendirilmiştir (Kablander 2024: 384-386). *Elli Dört Farz Manzumesi*'nin istinsah tarihi bilgisi içeren nüshalarının en eski tarihli olanları 1740'lara; yani 18. yüzyılın ilk yarısına karşılık gelir. O hâlde sözü edilen manzume bu tarihten sonra veya *Mızraklı İlmihâl* ile olan bağı sebebiyle 17. yüzyıldan önce yazılmış olamaz. *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*'nin en eski tarihli nüshası da 1765 senesine karşılık gelmektedir. Yukarıda bahsedilen başka bir bilgiden ise Hâfız Hamza Efendi'nin 1082/1672 senesinde hayatta olduğunun anlaşıldığı belirtilmişti. Neticede dönem olarak *Elli Dört Farz Manzumesi*'nin de kendisine ait olması mümkündür. Şimdilik zaman uyumu ve yöntem benzerliği üzerinden dikkatimizi çeken bu durumu belirtmekle yetineceğiz; fakat ileride yeni bilgilere ulaşılması durumunda konu hakkında kesin sözler söylemek de mümkün olabilir.

Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi'nin Dil, Üslup ve Şekil Özellikleri

Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi'nin dili, eserin mahiyetine de uygun olarak sadedir. Hamza Efendi yer yer Eski Anadolu Türkçesinin bazı işlek eklerinden (-gıl/-gil, -durur, -avuz) ve yine zikredilen dönemde bolca kullanılan irgürmek, dürişmek, katı, kanı, alçaq ("mütevazı" anlamında), kıtsuz ve key gibi sözcüklerden de faydalanmıştır. Bununla birlikte birkaç beyti ve manzumenin ara başlıklarını Arapça olarak yazmıştır.

Mesnevî nazım şekliyle kaleme alınan ve 86 beyitten oluşan manzumede *Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Fe'ülün* ve *Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün* olmak üzere iki ayrı vezin kullanılmıştır. *Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Fe'ülün* kalıbı, yalnızca manzumenin girişi mahiyetindeki ilk 6 beyitte görülür; geriye kalan 80 beyit ise *Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün* vezniyle yazılmıştır. Ayrıca bu 80 beyitlik ana kısım, Arapça olarak yazılan 10 ara başlık altında bölümlenerek düzenlenmiştir.

⁶ Karşılaştırmak için bk. (Sakaoğlu 1972: 51-81).

⁷ Bundan sonra "temmet" yazılmışsa da ardından 25. beyitten başlanarak bazı yanlışlar, düzen hataları ve karışıklıklarla 33. beyte kadar mükerreren kaydedilmiştir.

Manzumenin Muhtevası

İlim öğrenme yolunda uyulması gereken esasların belirtildiği *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*'nin başında besmele yer almaktadır. Manzumenin mukaddimesi niteliğinde olan *Mefâ'ülün / Mefâ'ülün / Fe'ülün* veznindeki ilk 6 beytin muhtevası şöyledir:

İlk beyitte Allah'a hamd edilip "Selâm olsun habîbüñ Muştâfâ'ya" denilerek Hz. Peygamber zikredilmiştir. Ardından münâcât mahiyetindeki dört beyit gelir. Bu kısımda kendisi ile beraber okuyucuyu da duaya katıp "biz" zamiriyle Allah'a yakaran nâzım; Hak Teala'dan ilim ziyadeliği, Kur'ân-ı Kerîm'in nuru ile kalpleri aydınlatmasını, dünyaya düşkünlükten ve nefsin şerrinden muhafazasını, kalbi Allah'tan başka şeylerin sevgisinden korumasını dilemektedir. Nitekim herkes sonunda mutlaka ölecektir, kullara gereken ise sadece Hakk'ın rızasını kazanabilmektir:

Muḥakkak 'âkıbet çün kim fenâdur
Kula lâzım olan ancaḡ Ḥudâ'dur (6. b.)

Devamındaki 80 beyitlik kısım, yukarıda da belirtildiği üzere 10 ara başlık altında bölümlenmiştir. Bu başlıklar aşağıda listelenmiş, ihtiva ettikleri beyit sayısı da yanlarına parantez içinde eklenmiştir:

1. Faşl fi'l-'Ubüdiyyeti li'llâhi Te'âlâ (6)
2. Faşl fi Ta'zîmi'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm (6)
3. Faşl fi Ta'zîmi'n-Nebî 'aleyhi's-selâm ve's-şâlihîn (6)
4. Faşl fi Fazlî'l-İlm (9)
5. Faşl fi Tecridî'l-Ḳalb 'an-Ḥubbi'd-Dünyâ el-Fâniye (9)
6. Faşl fi'l-Ciddi ve's-Sa'y (9)
7. Faşl fi'l-Üstâz ve'l-İlm ve's-Şerîk (11)
8. Faşl fi Talebi'l-Ḥelâl (8)
9. Faşl fi'n-Niyyeti li't-Ta'allüm (4)
10. Faşl fi'l-Münâcât li'llâhi Te'âlâ (12)

Bu kısımların muhtevası hakkındaki detaylı bilgiler ise şu şekildedir:

Faşl fi'l-'Ubüdiyyeti li'llâhi Te'âlâ (7-12. beyitler)

Allah'a ibadet etmek, kulluk görevlerini yerine getirmek hakkındaki bu bölümde Hamza Efendi; "kıl, bil, diñlegil, eylegil" gibi emir kipindeki cümlelerle okuyucuya hitap etmektedir. "Şartı çok taḡşîl-i 'ilmüñ" diyen şair, ilim tahsil etmenin şartları arasında Allah'a mümkün olduğu nisbette kulluk yapabilmeyi de zikretmiş ve özellikle namazın önemine değinmiştir:

Ḳıl namâzı kim sa'âdet tâcıdur
Şöyle bil kim mü'minüñ mi'râcıdur (9. beyit)

"Namaz, müminin miracıdır." (Alî el-Kârî 1422: 2/624) hadisine telmihte bulunulan bu beytin devamında her an Allah'tan yardım dilemek gerektiği; zira her işi yaratanın Allah olduğu ifade edilmektedir.⁸ Ardından zikredilen:

Ḳullarına rahmet ü şefkatle bak
Tâ saña da faẓl u iḡsân ide Ḥaḡ (11. beyit)

beytiyle de "Merhametli olana Rahman da merhamet eder. Siz yeryüzündekilere merhamet edin ki semâdakiler de size merhamet etsin." (Tirmizî 2009: 4/50, hadis No. 2036) anlamındaki hadis-i şerif hatırlatılmaktadır.

Bu bölümün son beytinde ise kimseye kalbinde kötü hisler beslememek ve kötü söz söylememek, insanlara güzel ahlâk ile muamele etmek gerektiği vurgulanmıştır. Hamza Efendi'nin ilim öğrenmenin adabı/kuralları arasında sıraladığı söz konusu nasihatler, ilim tahsilini maddi bir tedrisattan öte, zâhir ile bâtının beraber geliştiği bir süreç olarak gördüğünü ortaya koyması bakımından da dikkate değerdir.

⁸ Sözü edilen 10. beyitteki "İstî'ânet eyle Ḥaḡ'dan" ifadesiyle "(Rabbimiz!) Yalnız senden yardım dileriz..." (Fâtiha 1/5) ayetine; "Cümle işi ol-durur idüp kılan" mısrasıyla da "Allah her şeyin yaratıcısıdır..." (Zümer 39/62) ayetine telmihte bulunulduğu söylenebilir.

Faşl fî Ta'zîmî'l-Kur'âni'l-Kerîm (13-18. beyitler)

Bu faslın ilk beytinde Kur'an-ı Kerim'e çok hürmet edilmesi, böylece Kur'an'ın zamanla kişiyi amacına ulaştıracağı ifade edilmiştir:

Hzret-i Kur'an'a ta'zîm eyle pek
İrgürür seni murâda giderek (13. beyit)

Devamında da zâhir ve bâtın, açık ve gizli bütün anlamların Kur'an-ı Kerim'de olduğu, akıllı kişinin gelip geçici maddiyat unsurlarına önem vermeyeceği söylenmiş ve onun kıymetini bilme yönünde nasihatlar edilmiştir.⁹ Son iki beyit ise Kur'an'ı saygıyla tutmak ve ona karşı ayağını uzatmayıp hürmet etmek gerektiği; zira ilim cevherinin kıymeti bilindiği ölçüde değerinin de bulunacağı anlamındadır. Yani ilmin ana kaynağı Kur'an'dır; ilimden istifade de ona duyulan saygı ve gösterilen özen nispetinde olacaktır.

Faşl fî Ta'zîmî'n-Nebî 'aleyhi's-selâm ve's-şâlihîn (19-24. beyitler)

Hz. Peygamber'e ve sâihlere hürmet hakkındaki bu bölüm, "Resulullah'a çok salât et. Allah, onu âleme rahmet olarak yarattı." manasındaki beyitle başlamakta¹⁰ ve akabindeki üç beyitte de Hz. Peygamber'in mertebesi ve yüceliği anlatılmaktadır. Bunların sonuncusu olan;

İlm şehridür Muhammed Muşafâ
Şalli yâ rabbi ve sellim dâ'imâ¹¹ (22. beyit)

beytinde, "Ben ilim şehriyim, Ali de onun kapısıdır." anlamındaki hadis rivayetine telmih vardır.¹²

Son iki beyitte "salihler" de konuya dâhil edilmiş, zikredilenlerin hepsine hürmet etmek gerektiği ve dualarının değeri vurgulanarak fasıl tamamlanmıştır:

İhtirâm eyle kamu ululara
Pîrlere âlimlere şâihlere

"Bütün büyüklere, mürşitlere, âlimlere ve salihlere hürmet et."

Hoş ganimet bil du'âsın bunların
Kâtı fırsat bil rızâsın anların

"Bunların duasını değerli bir ganimet bil. Onların rızasını büyük bir fırsat (vesile) bil."

Faşl fî Fazlî'l-İlm (25-33. beyitler)

İlmin üstünlüğü ve değeri konusuna ayrılan bu fasıl; cennete ve Hakk'ın tecellisine mazhar olma yolu arayan kişinin büyük ve samimi bir istekle ilme talip olması gerektiğinin, imanı doğru ve kusursuz hâle getirenin ilim olduğunun ve imanı zayıflatan cehaletin ortadan kaldırılmasının lüzumunun vurgulandığı şu beyitlerle başlamaktadır:

Ger dilerseñ cennet ü dîdâra yol
Cân u dilden 'ilme tâlîb râğîb ol

İlmdür imânını iden dürüst
Cehli gider ki ider imânı¹³ süst

⁹ Buradaki beyitlerde; "Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında da hiçbir tane, hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta (Allah'ın bilgisi dâhilinde, Levh-i Mahfuz'da) olmasın." (En'am 6/59) ayetine ve "(Ey Muhammed!) Her ümmetin kendi içinden üzerlerine bir şahit göndereceğimiz, seni de onların üzerine bir şahit olarak getireceğimiz günü düşün. Sana bu kitabı; her şey için bir açıklama, doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve Müslümanlar için bir müjde olarak indirdik." (Nahl 16/89) ayetine telmih olduğu söylenebilir. (Ayet mealleri için Diyanet İşleri Başkanlığı meali kullanılmıştır.)

¹⁰ Bu beyitte ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ "(Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik." (Enbiya 21/107) ayetine telmih olduğu açıktır.

¹¹ "Yâ Rabbi! (Hz. Peygamber'e) daima salât ve selam eyle."

¹² Bu rivayetle ilgili detaylı bilgi için bk. (Avcı 2004: 355-364).

Ardından Hz. Âdem'in ilimle meleklere dahi üstün gelmesi hakikatine atıf yapıp¹⁴ "Sen de ilimle babana layık vâris, evlat ol" nasihati edilmiştir. Akabindeki beyitlerde dünyasını da ahiretini de tanzim edenin bunu ilimle yaptığı ve ilmin cesetteki ruh gibi olduğu belirtilmiş (28-30. beyitler), sonra da ilim yolcularına çok önemli öğütler içeren şu üç beyitle bölüm tamamlanmıştır:

Evveli 'ilmüñ cefâdur şabr kııl
Âhiri zevk u şafâdur şükr kııl

"İlmin başı sıkıntıdır (ilk zamanlarında zahmet çekilir), sabret; sonu ise zevk ve rahatlaktır, şükret."

Devlet isteyen begüm zahmet çeker
Âb-ı hayvân isteyen zulmet çeker

"Beyim, mutluluk (ve büyük mertebelere erişmek) isteyen zahmet çeker; âb-ı hayat (hayat/dirilik suyu) isteyen karanlığa katlanır."

Böylece bulmuş-durur 'ilmi bulan
Gün gibi 'âlemlere pertev şalan (31-33. beyitler)

"İlmi bulan, güneş gibi her yere ışık yayan bu şekilde bulmuştur."

Bu beyitlerin ikincisi klasik edebiyatın meşhur mazmunlarından "âb-ı hayât"ı içermekte, okurların/muhatapların zihinlerini ölümsüzlük suyu arayan İskender-i Zülkarneyn'in zulümât (karanlıklar) ülkesindeki yolculuğuna götürmektedir. Sözü edilen mazmun, tasavvufî olarak da ledün ilminden kinayedir (Pala 2008: 3). Önce cefâ, sonra safâ diyen şairin kullandığı bu mazmunun anlam boyutları, manzumenin genelinde verilen mesajları da desteklemektedir.

Faşl fi Tecdî'l-Kalb 'an-Ḥubbi'd-Dünyâ el-Fâniye (34-42. beyitler)

Kalbi, geçici dünyanın sevgisinden arındırma hakkındaki bölüm;

Ḥâne-i kalbüñ sivâdan pâk kııl
Şâh-ı 'ilmüñ şânını idrâk kııl

"Kalp evini Allah'tan başka şeylerden temizle. İlim padişahının azametini (yüceliğini) idrak et."

beytiyle başlamaktadır. Burada şairin "şâh-ı ilm" ile neyi kastettiği çok açık değildir; fakat ilk mısradaki "Allah'tan gayri şeyler" anlamında kullanılan "sivâ" kelimesi geçtiği için "Hakk'ı tanıma, bilme" manasındaki "marifetullah"a işaret edilmiş olabileceği söylenebilir.

Bu kısımdaki beyitler mevzuya uygun olarak nasihatlar içermekte ve kişiyi tefekküre yöneltmektedir. Aşağıdaki beyit; "Dünya bir leştir, onun talipleri de köpeklerdir." (Aclûnî 2019: II/410-411)¹⁵ anlamındaki rivayeti hatırlatmaktadır:

Virme gönül bu cihân murdârına
Bu fenânuñ kendi ne murdârı ne (35. beyit)

"Bu murdar (leş) dünyaya gönül verme! Yok olacak olan bu dünyanın kendi ne ki kirli unsurları ne olsun?"

Devamında da dünyanın ve insanın gelip geçici olduğu anlatılmış; dünya üzerinde ihtişam ve hâkimiyetle yaşamış olan Hüsrev, Dârâ ve İskender de anılarak fanilik hakikati vurgulanmıştır:

¹³ İki nüshada da "imânını" yazılmıştır.

¹⁴ Burada hemen Bakara suresinin 31-33. ayetleri hatıra gelmektedir. Bahsedilen ayetlerin meali şöyledir: "Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklere göstererek, 'Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin' dedi. / Melekler, 'Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin' dediler. / Allah, şöyle dedi: 'Ey Âdem! Onlara bunların isimlerini söyle.' Âdem, meleklere onların isimlerini bildirince Allah, 'Size, göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ki ben bilirim, yine açığa vurduklarınızı da gizli tuttuklarınızı da ben bilirim demedim mi?' dedi."

¹⁵ Hadis-i şerif olarak da rivayet edildiği anlaşılan bu sözle ilgili Aclûnî bilgi vermekte ve hadis olmadığını belirtmektedir. Bu manada Hz. Ali'ye atfedilen sözler de vardır ve Aclûnî bunlara da değinmiştir. Netice itibarıyla anlam yönünden bütün mana ehli insanların bakış açısını yansıttığı açıktır.

‘Āleme hüküm eyleyen şâhlar xanı
Hüsrev ü Dârâ vü İskender xanı

“Dünyaya hükmeden sultanlar hani? Hüsrev, Dârâ ve İskender nerede?”

Niçesin gördüñ ki berbâd oldılar
Kendiler gidüp hemân ad oldılar

“Birçoğunun perişan olduğunu gördün. Kendileri gidip yalnızca isimden ibaret kaldılar (sadece adları kaldı).”

Saňa baňa xala mı sanduñ bunı
Aç gözüñ vallâhi fânîdür denî (38-40. beyitler)

“Bu dünyayı sana bana kalacak mı sandın? Aç gözünü! Vallahi bu alçak (dünya) geçicidir.”

Bahsedilen fasıl, kalıcı olup mahşer günü de işe yarayacak, kişiyi rahmetle hatırlatacak işler yapmak gerektiği nasihatini içeren iki beyitle son bulmaktadır.

Faşl fi’l-Ciddi ve’s-Sa’y (43-51. beyitler)

Bu bölüm azimle çalışıp çabalama hakkındadır. Allah’ın rızasına ulaştıracak en faydalı vesilenin ilim olduğunu söyleyen Hâfız Hamza Efendi; durmadan büyük bir istekle çalışmak ve yaşlanıp vakti geçirdiğini düşünerek pişmanlık duymamak gerektiğini, Allah’ın lütfunun ölüleri bile dirilteceğini, aşk alameti taşıyan kişinin bu sayede sonunda sevgiliye ulaşacağını belirtip yerine getirilmesi icap eden bazı hususları sıralamıştır:

Hem çalış hem yalvar Allâh’a kişi
Bir kanat uçuramaz göge kuşu

“(Ey) kişi! Hem çalış hem Allah’a yalvar; tek kanat, kuşu göge uçuramaz.”

Hem seher vakti mübârekdür xatı
Aç gözüñ uyarıgör xalma yatı

“Hem seher vakti çok mübarektir. Aç gözünü, uyan; uykuda kalma (harekete geç, gaflete düşme).”

Ŧaňla yatmaç ‘âdetidür xutsuzuñ
Hem nişânidur başı devletsizüñ (47-49. beyitler)

“Sabah vakti yatmak uğursuz kişinin alışkanlığıdır, bahtsızın (kısmetsizin) de belirtisidir.”

Şair son iki beyitte ise ilim için uzletin önemini ve boş konuşmaları bırakmak gerektiğini vurgulayarak bu faslı tamamlamıştır.

Faşl fi’l-Üstâz ve’l-İlm ve’s-Şerîk (52-62. beyitler)

Bu bölüm hoca, ders ve arkadaş seçimi hakkındadır. Tercih edilmesi gereken hocanın vasfını “hikmet sahibi/bilge” olarak açıklayan Hamza Efendi, kişinin yaşadığı yerde böyle bir hoca yoksa doğuyu batıyı arayıp bulması ve İslam’ın hükümlerine uyan buyruklarına itaat ederek gönülden bir istekle hocasının hizmetine koşturması gerektiğini söylemektedir. Ders seçimi konusunda ise şu hususları vurgulamıştır:

- En faydalı olan ilim alanına yönel ve anlayamadığın ilim dalından uzak dur/o sahada oyalanmaktan kaçın (54. beyit).
- Birkaç dersi aynı anda alma, zihnin karışır. Yüğü çok olan, yolda kalır (55. beyit).
- Öncelikle öğrendiklerini düzelt, sağlaştır ki zihnin hatalı kavramasın (56. beyit).
- Başa çıkabileceğin, idrakinin kuvveti ölçüsünde yük yüklen. (57. beyit).¹⁶
- Dersini anlamadıkça sakın geçme/ilerleme. Geçtiğin yeri de iyice incele, unutma (58. beyit).

¹⁶ Bu beytin ikinci mısrası; “Kellimi’n-nâse ‘alâ xadri’l-‘uğül”dür. (İnsanlara akılları nisbetince konuş.) Yakın manadaki bir rivayet için bk. (Aclûni 2019: I/484).

- İlim avını bağlamak (yazıya geçirmek) için divit ve kalem çok gereklidir. Bunları sakın yanından ayırma, dinledikçe karmaşık/problemlili mevzuları yaz (59-60. beyitler).

Katı lâzımdur devât ile kalem
Şayd-ı 'ilmün kaydı için lâ-cerem

şeklindeki 59. beyitte "İlim bir avdır, yazmak da onun bağıdır." anlamındaki Arap atasözüne telmih vardır.¹⁷

Son beyitlerde ders arkadaşı konusuna değinen Hamza Efendi, öğrenilenleri pekiştirip kavramak için ders arkadaşlarının gerekli olduğunu belirtmiş ve aranması gereken nitelikleri şu şekilde kaydederek bu faslı tamamlamıştır:

Lîk dîndâr u zekîsin bulıgör
Şaşkın¹⁸ ise seni daği şaşırur

"Fakat dindar ve zeki olanını bul. Budala (sersem) olursa seni de yanıltır (hata yapmana sebep olur)."

Faşl fî Talebi'l-Helâl (63-70. beyitler)

Helal olanı isteme/arama hakkındaki bu bölümde çalışıp kazanma, mal mülk ve yeme içme konularında nasihatler yer alır. Faslın ilk beytinde "Beden herkesin temelidir, yediklerini helalden kazanmak için çalış" diyen Hamza Efendi, 64. beyitte malı olanın şükretmesi, olmayanın da Allah'a güvenmesi ve durmayıp çalışması yönünde öğütler vermiş; "Kalbi zengin ol ve az ile kanaat et. Öl ama cimriden bir geçim vasıtası talep etme." anlamındaki 65. beyti ise tamamen Arapça olarak yazmıştır.

Akabindeki iki beyitte yeme içme bahsinde âdeta kût lâ-yemût (ölmeyecek kadar gıda) tavsiye edilmektedir. Bu konu tasavvuf ehli zatların da nefis terbiyesinde en temel kuralları arasındadır. Nefsin hakkının kuru ekmekle verilmesi ve onun dahi fazla yenilmemesi, suyun da az içilmesi hususları belirtildikten sonra; bunların fazlasının Allah'ın kişiye bahşedeceği ilhamlara, kalp gözünün açılmasına engel olacağına işaret edilmiştir (66-67. beyitler).

68. beyitteki çarşıda yemek yememe tavsiyesi ve gerekçe olarak akli ve ruhu sersemleteceğinin söylenmesi de dikkat çekicidir. Hanefî fıkıh âlimi Zernûcî'nin (ö. 6./12. yüzyılın sonları)¹⁹ *Ta'lîmu'l-Müteallim* adlı eserinde de bu mahiyette bir öğüt vardır.²⁰ *Ta'lîmu'l-Müteallim*'in muhtevası genel olarak incelendiğinde *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*'nin ana kaynağının bu eser olduğu değerlendirilmesini yapmak mümkündür.²¹

Son iki beyit ise uyuşturucu, keyif verici maddeler ve sarhoşluk hakkında uyarılar içerir. Hamza Efendi bu faslı, akıllı kişinin böylesi düşmanları dost edinmeyeceğini söyleyerek bitirmiştir:

Beng ü afyün u sekirden kıl hâzer
Cümlesi şab'-ı selîmi hep bozar

"Esrar, afyon ve sarhoşluktan uzak dur. Bunların hepsi sağlam (düzgün, temiz) tabiatı daima bozar."

'Aql u cân u mâlı iderler tebâr
'Aşıl olan düşmeni ider mi yâr (69-70. beyitler)

"Akli, ruhu ve malı mahvederler. Akıllı olan kişi, düşmanı dost edinir mi?"

¹⁷ Bu mesel hakkında bilgi için bk. (Göksu 2007: 414).

¹⁸ İki nüshada da "شاشقك" şeklinde yazılmıştır.

¹⁹ Zernûcî hakkında bilgi için bk. (Bayraktar 2013: 294-295).

²⁰ Zernûcî'deki ifade ... وأن يتحرز عن أكل طعام السوق... ("Çarşı yemekleri yemekten kaçın") şeklindedir. Bk. (ez-Zernûcî 2014: 121).

²¹ Zernûcî *Ta'lîmu'l-Müteallim*'i şu anlamdaki başlıklarla 13 bölüm hâlinde düzenlemiştir: 1. İlim ve fıkıh mahiyeti ve fazileti, 2. İlim tahsilinde niyet, 3. İlim, hoca, arkadaş seçimi ve öğrenmede istikrar, 4. İlme ve ilim ehline hürmet, 5. Ciddiyet, devamlılık ve azim, 6. Derse başlama (günü), dersin miktarı ve tertibi, 7. Tevekkül, 8. Tahsil vakti, 9. Şefkat ve nasihat, 10. İstifade, 11. Tahsil sırasında takvalı olmak, 12. Ezberlemeye/hafıza kuvvetine ve unutkanlığa sebep olan şeyler, 13. Rızıkı celbeden ve engelleyen, ömrü uzatan ve kısaltan şeyler. (Eserin Arapça aslı ve Türkçe tercümesi için bk. ez-Zernûcî 2014; ez-Zernûcî 2019).

Faşl fi'n-Niyyeti li't-Ta'allüm (71-74. beyitler)

Bu bölüm ilim öğrenme konusunda niyet/amaç hakkındadır. Faslin ilk beytinde talebenin maksadının yüce, kendisinin mütevazı ve çabasının da yüksek olması gerektiği belirtilmiş; konu şu beyitlerle açıklanarak tamamlanmıştır:

Niyyet itdüm 'ilmi tahşil itmege
Kendümi hem ğayrı tekmi'l itmege

"İlim öğrenmeye, kendimin ve başkalarının eksiklerini gidermeye niyet ettim."

Haq nedür bâtil nedür fark eyleyem
Rabbimüñ merzâtına nâ'il olam

"Doğrunun ve yanlışın ne olduğunu ayırt edeyim (anlayayım). Rabbimin rızasına erişeyim."

Ṭāqatümce 'ālemi irşād idem
Cehl vîrânların[ı] ābād idem

"Gücüm yettiği kadar herkese doğru yolu göstereyim. Cehalet yıkıntılarını imar edeyim."

Anlaşılabacağı üzere Hamza Efendi'ye göre ilim öğrenmenin gayesi, kendinde ve diğer kişilerde olan eksikleri gidermek, doğruyu ve yanlışını idrak edip Hakk'ın rızasına erişmek ve herkese doğru yolu göstermek için bütün gücüyle çalışıp bilgisizliğin sebep olduğu yıkıntıları onarmaktadır.

Faşl fi'l-Münacât li'llâhi Te'âlâ (75-86. beyitler)

Bu son fasıl duaya ayrılmıştır. Allah'tan ilim yolunda yardımını ve kolaylık vermesini, cehalet şerrinden kurtarmasını, bağışlama ve rahmetini dileyen Hâfız Hamza Efendi, son beyitte ise;

Çok çok olsun ehl-i imāna du'āñ
Gāhi bu Hâfız'ı da rahmetle añ

"İman sahiplerine çok çok dua et. Ara sıra bu Hâfız'ı da rahmetle an."

diyerek muhatap ve okurlardan dua beklentisini dile getirip manzumesini tamamlanmıştır.

Sonuç

Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi ilim öğrenmenin şartlarına dair olup 86 beyitten meydana gelmektedir. Manzumenin nâzımı, tespit edilen üç nüshada da Hâfız Hamza Efendi olarak kayıtlıdır. Bu nüshalardan manzumenin eksik bir metnini içeren M nüshasında ismine "Eyyûbî" nisbesinin de eklendiği görülmektedir. Sözü edilen bilgilerden hareketle dönem kaynakları ve biyografi eserleri incelenmiş; fakat kendisi hakkında herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Bununla birlikte yapılan katalog taramalarında Süleymaniye Ktp., Köprülü Hacı Ahmed Paşa Koleksiyonu, 345 numarada kayıtlı bir mecmua içerisinde aynı şairin başka bir manzumesi tespit edilmiş, bunun sonunda yer alan tarih ile "sellemehullâh" (Allah ona selamet versin) duasından hareketle kendisinin en azından 1082/1672 senesinde hayatta olduğu anlaşılmıştır. Bu bilgi değerlendirildiğinde 17. yüzyılda doğduğu ve ömrünün büyük kısmını veya tamamını bu dönemde geçirdiği ya da 18. yüzyılın başlarında vefat etmiş olabileceği söylenebilir.

Diğer taraftan, manzumelerinde "Hâfız" mahlasını kullanmış olduğu anlaşılmalı birlikte, şairin dönemini içeren suara tezkirelerinde Hâfız Hamza isimli bir şaire tesadüf edilmemiştir. Bu durum da kendisinin tezkirelere geçmeyen şairler zümresinden olduğunu düşündürmektedir. Manzumenin fıkah âlimi Zernûcî'nin *Ta'lîmu'l-Müteallim* adlı eserindeki düsturlar esas alınarak nazmedildiğini gösteren işaretler, nâzımın kuvvetle muhtemel müderris veya ilimle hemhâl bir âlim olduğunu ve *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*'ni de talebelere *Ta'lîmu'l-Müteallim*'deki düsturları kavratmak amacıyla kaleme aldığını ortaya koymaktadır.

Bu noktada belirtilmesi gereken diğer bir husus ise daha önce başka bir çalışmaya konu olup "nâzımı meçhul" olarak tanıtılan "Elli Dört Farz Manzumesi"nin de bu zata ait olabileceğidir. Zira iki manzume de aynı usulde talebeler için hazırlanmış ve *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*'nin iki tam nüshasında da peş peşe kaydedilmiştir. Ayrıca ulaşılan bilgiler

değerlendirildiğinde nazmedildikleri dönemin de birbirine uygun olduğu anlaşılmıştır. İlerleyen zamanlarda yeni nüshaların veya başka bilgilerin tespiti ile bu konuda kesin bir söz söylemek mümkün olabilir.

Hamza Efendi bu manzumede ilim öğrenmek isteyenlere bir anlamda rehberlik yapmakta ve ilim tahsilinin usullerini sıralamaktadır. Bu konuda amaca ulaştıracak yöntem ve şartları anlatmaya Allah'a kulluk etme konusuyla başlayan şair; devamında Kur'an-ı Kerim'e saygı, Hz. Peygamber'e ve sâihlere hürmet, ilmin üstünlüğü ve zahmetli bir süreç olup zorluklara katlanma ve sabır gerektirdiği, kalbi bu geçici dünyanın sevgisinden ve Allah'tan başka şeylerden temizleyip ölümden sonra da fayda sağlayacak işlerle meşgul olmanın lüzumu, her yaşta ilim yolunda azimle çalışmak ve ümitsiz olmamak gerektiği; seher vaktinin ve tek başına bir köşeye çekilip çalışmanın, faydasız konuşmalarla ömrü zayi etmemenin önemi; hoca, ders ve arkadaş seçiminde dikkat edilecek hususlar; beden, akıl, ruhun ve malın selameti için helal kazanç yolunda çabalama, az yiyip içmek, uyuşturucu ve sarhoşluk veren maddelerden uzak durmak; kişinin ilim yoluna girmekteki amacının hem kendisindeki hem de başkalarındaki eksiklikleri gidermek olması gerektiği, tevazu sahibi ve çok çalışkan olmasının da şart olduğu konularına yer vermiştir. Yukarıda da işaret edildiği üzere bu öğütler detaylı şekilde Zernûcî'nin *Ta'lîmu'l-Müteallim* adlı eserinde de vardır. Kanaatimizce şair, buradaki düsturları kolayca akılda kalacak şekilde nazmederek ilim taliplerinin istifadesine sunmuştur.

Metin

[B, 26b] [Ç, 17b] Manzûme-i Hâfız Hamza Efendi –*rahimehu'llâhu*²² *te'âlâ- fî Âdâbi't-Ta'allüm*

Bismi'llâhi'r-Raḥmâni'r-Raḥîm

[*Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Fe'ülün*]

1. Hudâyâ saña ḥamd-i bî-nihâye
Selâm olsun ḥabîbüñ Muştafâ'ya

İlâhî 'ilmimiz eyle ziyâde
Keremler eylegil²³ cümle 'ibâda

Kelâmuñ nûri ile kılmünevver
Dil-i vîrânımız ey Rabb-i Ekber

Bizi kırtar cihânüñ nikbetinden
Hevâ vü nefsi-i şümüñ şirretinden²⁴

5. Sivâ ḥubbından eyle kalbi tâhir
Rızâñ ister kânumuz evvel âhir

Muḥakkak 'âkıbet çünkim fenâdur
Kula lâzım olan ancak Hudâ'dur

Faşl fi'l-'Ubūdiyyeti li'llâhi²⁵ Te'âlâ

[*Fâ'ilatün / Fâ'ilatün / Fâ'ilün*]

Şartı çok taḥşîl-i 'ilmüñ diñlegil
Cân u dilden Ḥakk'a kulluk eylegil

²² rahimehu'llâhu: rahmetu'llâhi Ç.

²³ İki nüshada da imla ايلعل

²⁴ şirretinden: şerbetinden Ç.

²⁵ fi'l-'ubūdiyyeti li'llâhi: fi'l-'ubūdiyyeti'llâh Ç.

Қабзасındadır anuñ cümle umūr
Tā'atinden key şaқın itme fütūr

Қıl namāzı kim sa'adet tācıdur
Şöyle bil kim mü'minüñ mi'rācıdur

10. İsti'ānet eyle Hақ'dan küll-i ān
Cümle işi ol-durur idüp²⁶ қılan

Қullарına раһмет ü şefқatle бақ
Tā saña da fazl²⁷ u iһsān ide Hақ

Kimseye қalbüñde aғrāz²⁸ eyleme
Hüsni-i һulқ eyle şaқın bed söyleme

Faşl fi Ta'zīmi'l²⁹-Қur'āni'l-Kerīm

Hāzret-i Қur'ān'a³⁰ ta'zīm eyle pek
İrgürür seni murāda³¹ giderek

Zāhir u bāṭın ma'ānī andadır³²
Dürri n'ider³³ aқlı olan fānidür

15. Levḥ-i Maḥfūz'un ʿulūmı anda heb
Her ne isterseñ var anda қıl taleb

Hақ kelāmıdur bilürseñ ol kelām
ʿĀrif iseñ añla қadrin³⁴ ve's-selām

Hem Kitāb'ı daḥı ʿizzet ile tut
Ayaғuñ³⁵ uzatma һürmet ile tut

[B, 27a] [Ç, 18a]

Cevher-i ʿilmüñ ne deñlü қadrini
Bilür iseñ³⁶ bulasın miқdārını

²⁶ idüp: iden Ç.

²⁷ fazl: faşl Ç.

²⁸ қalbüñde aғrāz: қalbinden i'rāz Ç.

²⁹ ta'zīm: ta'azzum Ç.

³⁰ Қur'ān'a: Қur'ān Ç.

³¹ murāda: murād Ç.

³² andadır: ender Ç.

³³ Ç'de nun ve y'nin noktaları konulmamıştır.

³⁴ "añla қadrin" kelimeleri iki nüshada da hatalı olarak انله قدرك şeklinde yazılmıştır.

³⁵ İki nüshada da ايغن

³⁶ B nüshasında imlâ "بلواريسن" şeklindedir. Ç'de de "iseñ", nazal n yerine nun ile yazılmıştır.

Faşl fi Ta'zîmî'n-Nebî³⁷ 'aleyhi's-selâm ve's-şâlihîn

Çok şalât eyle Hâbîb-i Ekrem'e
Hâk anı rahmet kılpudur 'âleme

20. Cümleye mürşid olan sultân odur
Hem imâmü'l-enbiyâ bürhân odur

Her kemâlât anda itmişdür zühür
Zâhirinde bâtınında yok kuşûr

'İlm şehridür Muhammed Muştafâ
Şalli yâ rabbi ve sellim dâ'imâ³⁸

İhtirâm eyle kamu ululara
Pîrlere 'âlimlere şâlihlere

Hoş ganimet³⁹ bil du'âsın bunlaruñ
Kıatı fırsat bil rızâsın anlaruñ

Faşl fi Fazlî'l-'İlm⁴⁰

25. Ger dilerseñ cennet ü dîdâra yol
Cân⁴¹ u dilden 'ilme t̄alib⁴² râğıb ol

'İlmdür imânını iden dürüst
Cehli gider ki ider imânı⁴³ süst

Hâzret-i Âdem kamu halka şeref
'İlm ile buldı ataña⁴⁴ ol hâlef

'İlm ile düzdi düzen dünyâsını
'İlm ile yaptı yapan 'uqbâsını

'İlmdür silen göñüller pâsını
'İlm ile buldı bulan mevlâsını

30. İki 'âlem devleti hep andadur
Hiç t̄uyulmaz nitekim cân tendedür

³⁷ Ç'de "ta'zîm" yerine "ta'azzum" yazılmıştır.

³⁸ "Yâ Rabbi! (Hz. Peygamber'e) daima salat ve selam eyle."

³⁹ Ç'de غنمة

⁴⁰ Ç'de "fazl" yerine "faşl" yazılmıştır.

⁴¹ Ç'de cim'in noktası konulmamıştır.

⁴² 'ilme t̄alib: 'ilm taleb Ç.

⁴³ İki nüshada da "imânını" yazılmıştır.

⁴⁴ Bu mısradaki "buldı, ataña" kelimeleri için M nüshasından istifade edilmiştir (s. 17). B ve Ç'de yalnızca "تاتا" yazıldığı için hem imla hatalı hem de kelime eksikliği sebebiyle vezin kusurludur.

Evveli ‘ilmüñ cefâdur şabr kıl
Âhîri⁴⁵ zevk u şafâdur şükr kıl

Devlet isteyen begüm zahmet çeker
Âb-ı hayvân isteyen zulmet⁴⁶ çeker

Böylece bulmuş-durur⁴⁷ ‘ilmi bulan
Gün gibi ‘âlemlere pertev şalan

Faşl fi Tecrîdi'l-Kalb ‘an-Ḥubbi'd-Dünyâ el-Fâniye⁴⁸

Ḥâne-i⁴⁹ kalbüñ sivâdan pāk kıl
Şâh-ı ‘ilmüñ şânını⁵⁰ idrāk kıl

35. Virme gönül bu cihân murdârına
Bu fenânuñ kendi ne murdârı ne

İki kapulı sarâydur bu cihân
Kimi konar kimi göçer ey civân

Bir iki günlük müsâfirdür kamu
Kanı ecdâduñ anar mısun ‘amû

[B, 27b] [Ç, 18b]

‘Aleme hüküm eyleyen şâhlar kanı
Ḥüsrev ü Dârâ⁵¹ vü İskender kanı

Niçesin⁵² gördün ki berbâd oldılar
Kendiler gidüp hemân ad oldılar

40. Saña baña kıala mı sanduñ buni
Aç gözüñ vallâhi fânîdür denî

Bir işe yapış ki⁵³ ol dâ'im ola
Rûz-ı maşşerde saña lâzım ola

Rûhuñ için Fâtiha okutdura
Raḥmetu'llâhi ‘aleyhi didüre

⁴⁵ âhîri: âhîr Ç.

⁴⁶ Ç'de ilk harfin noktası konulmadığından طلعة

⁴⁷ Ç'de eksik olarak بولمشد

⁴⁸ Ç'de "Fâniye" kelimesindeki noktalı harflerin üçünün de noktalaması yapılmamıştır.

⁴⁹ Ḥâne-i: câne-i Ç.

⁵⁰ şânını: nişânını Ç.

⁵¹ Dârâ: Dâr Ç.

⁵² niçesin: bir niçesin Ç.

⁵³ yapış ki: başuñla Ç.

Faşl fi'l-Ciddi ve's-Sa'y

Hağ rızâsına delâ'il çok-durur
 İlmden enfa' vesâ'il yok-durur

Durma⁵⁴ imdi cân ile sa'y eylegil
 Nicesi mümkün ise re'y eylegil

45. Dime kocadum geçürdüm vaḳti âh
 Mürdeler ihyâ ider faẓl-ı İlâh

Kimde kim 'aşkuñ nişânu var-durur
 'Âkıbet ma'sûka anı irgürür

Hem çalış hem yalvar Allâh'a⁵⁵ kişi
 Bir kanat uçuramaz göge kuşu

Hem seher vaḳti mübârekdür ḳatı
 Aç gözüñ uyarıgör ḳalma yatı

Ṭañla yatmaḳ 'âdetidür ḳutsuzuñ
 Hem nişânidur başı devletsizüñ⁵⁶

50. Kûşe-i vahdet gerekdür şugle hem
 Kıbleye ḳarşu otur hem ey dedem⁵⁷

Zeyd ü 'Amr-ile 'abeş sözleri kes
 'Ömre yazıḳ laḳlaḳa itme heves

Faşl fi'l-Üstâz ve'l-'İlm ve's-Şerik

Hem bir üstâz-ı ḳakîme bende ol
 Bunda yoğsa şarkı ḳarbu ara bul

Şer'a uyan emrine olḡıl muṭı'
 Hızmetinde⁵⁸ cân ile olḡıl serı'

'İlm çokdur enfa'ına ḳıl aḳın
 'Aḳluñ irmedigi⁵⁹ fenden pek şaḳın

55. Birḳaç itme dersüñi teşvîş olur
 Yüki çok olan begüm yolda ḳalur

⁵⁴ İki nüshada da درمه

⁵⁵ Allâh'a: İlâh'a Ç.

⁵⁶ devletsizüñ: devletsizin B.

⁵⁷ İki nüshada da imla دم

⁵⁸ hızmetinde: hizmetinde B.

⁵⁹ irmedigi: irmedigini Ç.

Dersüñi⁶⁰ taşhîh idegör evvelâ
Tâ tedebbürde ‘aқıl yañılmaya

Yetdügince ‘aқlınıñ olğıl hamül
“Kellimi’n-nāse ‘alā қadri’l-‘uқūl”⁶¹

Bilmeyince dersüñi⁶² geçme şaқın
Geçdügin yeri unutma pek baқın

[B, 28a] [Ç, 19a]

Қатı lâzımdur devāt ile қalem
Şayd-ı ‘ilmün қaydı içün lâ-cerem

60. Key şaқın yanuñdan⁶³ ayırma anı
Diñledikçe yaz müşkil olanı

Hem sebaқdaşlar⁶⁴ gerek söyleşmege
Dersi taқrîr idişüp bilişmege

Lîk⁶⁵ dîndâr u zekîsin bulıgör
Şaşkın⁶⁶ ise seni dağı şaşırur

Faşl fi Talebi’l-Ĥelâl

Ten esāsıdur қamunuñ bilesin
Loқmañı⁶⁷ çalış ĥelâlden idesin

Çoğ ise mâluñ hemân şükre düriş
Yoğ ise, rabbüñ yeter⁶⁸ durma çalış

65. Kün ġaniyyü’l-қalb v’ aқna‘ bi’l-қalîl⁶⁹
Mut ve lâ taқlub ma‘āşen min baĥîl⁷⁰

Қurıca etmekle vir nefсüñ⁷¹ ĥaқın⁷²
Anı dağı çok yemelikden şaқın

⁶⁰ İki nüshada da “درسنی” şeklinde imlâ olunmuştur.

⁶¹ “İnsanlara akılları nisbetince konuş.”

⁶² Yine iki nüshada da “درسنی” şeklinde yazılmıştır.

⁶³ İki nüshada da “یانندن” şeklinde yazılmıştır.

⁶⁴ Ç’de “sebaқdâşlar” yerine ise مسعداش لr yazılmıştır.

⁶⁵ Lik: bek Ç.

⁶⁶ İki nüshada da “شاشك” şeklinde yazılmıştır.

⁶⁷ İki nüshada da “لقمه نی” şeklinde imlâ olunmuştur.

⁶⁸ Ç’de y ve t’nin noktaları konulmamıştır.

⁶⁹ “Kalbi zengin ol ve az ile kanaat et.”

⁷⁰ “Öl ve (yine de) cimriden bir geçim vasıtası talep etme.”

⁷¹ B’de “nefsin”, Ç’de “nefs” yazılmıştır.

⁷² ĥaқın: ĥaқîr Ç.

İhtirâz it şudan az az iç meded
Keşfe mâni'dür bilürler her ehad

Mümkün ise çârşuda pişni yeme
'Aqlını vü cânını eyler seme

Beng ü afyün u sekirden kıl hazer
Cümlesi⁷³ 'tab'-ı selîmi hep bozar

70. 'Aql u cân u mâlı iderler tebâr
'Aql olan düşmeni ider mi yâr

Faşl fi'n-Niyyeti li't-Ta'allüm

Ṭâlibüñ hem niyyeti a'lâ gerek
Göñli alçaq himmeti⁷⁴ bâlâ gerek

Niyyet itdüm 'ilmi taḥşîl itmege
Kendümi hem⁷⁵ ğayrı tekmîl itmege

Ḥaḳ nedür bâṭıl nedür fark eyleyem
Rabbimüñ merzâtına nâ'il olam

Ṭâkatümce 'âlemi irşâd idem
Cehl vîrânların[ı] âbâd idem

Faşl fi'l-Münâcât li'llâhi⁷⁶ Te'âlâ

75. Ey Ḥudâyâ sen zahîr olğıl bize
Derd-mendüz⁷⁷ dest-gîr olğıl bize

Dâ'imâ tevfiķuña eyle⁷⁸ refiķ
Tâ bulavuz gülşen-i⁷⁹ 'ilme ṭarîķ

Sen müyesser itmeyince bir işi
Zerre deñlü iş bitürmez bir kişi

Dest-i ḳabzuñda⁸⁰ maḳâlîdü'l-umûr
Cehl şerrinden ḫalâş it yâ Ğafûr

[B, 28b] [Ç, 19b]

⁷³ Cümlesi: Cümlesini Ç.

⁷⁴ Ç'de همق yazılmıştır.

⁷⁵ hem: -Ç.

⁷⁶ münâcât li'llâhi: münâcâti'llâhi Ç.

⁷⁷ Ç'de z'nin noktası konulmamıştır.

⁷⁸ eyle: -Ç. Yine Ç'de "tevfiķuña" kelimesinde de t'nin noktaları konulmamıştır.

⁷⁹ Ç'de şın'ın noktaları konulmamıştır.

⁸⁰ ḳabzuñda: ḳabzında Ç.

Ƙuvvet-i Ƙudsıyyeden yansun Ƙerāğ
İki ‘alemde yüzümüz eyle ağ

80. Baħr-i ‘ilmüñden⁸¹ baħırlar Ƙatredür
Ĥikmetüñ şemsinde ‘alem zerredür

Ƙullaruñ dā’im işi sehv ü Ĥaṭā
Raħmetüñe⁸² yok nihāyet Ƙıl ‘aṭā

Aç göñül gözüñ ĤaƘā’iƘ bāğına
Ƙaç tutulma dünyenüñ tuzağına

Muṣṭafa’yı kendüne yār eyleyen
On sekiz biñ ‘ālemi var eyleyen

Ol Ĥabībüñ Ĥürmetiyçün yā Kerīm
Lüṭfuñ ile Ƙalbimüz Ƙılgıl selīm

85. Rabbenā zidnā ‘ulūmen külle Ĥīn
Raħmetük efrığ ‘aleynā ecma’ın⁸³

Çok çok olsun ehl-i imāna du’āñ
Gāhi bu Ĥāfız’ı da⁸⁴ raħmetle añ

Ĥurrira vakte’l-işrāk yevmi’l-Ĥamīs fi Zi’l-Ƙa’deti’l-mübāreketi,⁸⁵ sene 1178. Ve fi 14 Nīsān sene 1178 [25 Nisan 1765 Perşembe].

Ve’l-Ĥamdü li’llāhi Rabbi’l-‘ālemīn. Ve ene’l-faƘır ‘Abdurraħmān bin Muħammed bin ‘Osmān bin ‘Ömer el-Levmī el-Ĥanefī. Tecāveza’llāhu te’ālā ‘anhum, āmīn.⁸⁶

⁸¹ ‘ilmüñden: ‘ilminden Ç.

⁸² raħmetüñe: raħmetine Ç.

⁸³ “Rabbimiz! İlmimizi her an artır; rahmetini hepimizin üzerine yağdır.”

⁸⁴ Ĥāfız’ı da: İbrāhīm’i de Ç.

⁸⁵ Zi’l-Ƙa’denin altına rakamla 5 yazılmışsa da öncesinde “perşembe günü” olduğunun belirtilmesi ve Rûmî tarihin de perşembe gününe karşılık gelmesi, bahsedilen rakamın 4 olması gerektiğini göstermektedir.

⁸⁶ Bu ferağ kaydı B nüshasına aittir. Ç nüshasındaki söz konusu kısımda yalnızca “Sene 1186, 4 M” [7 Nisan 1772 Salı] yazılmıştır.

- Hâfız Hamza Efendi'nin Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi

Kaynakça

- Aclûnî (2019). *Keşfü'l-Hafâ*, Çev. Mustafa Genç, İstanbul: Beka Yayınları.
- Alî el-Kârî. (1422/2002). *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih (I-IX)*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Altuntaş, Halil, Muzaffer Şahin (haz.). (2011). *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meâli*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Anameriç, Hakan. (2015). "Yazma Eserlerde Bir Bilgilendirme Aracı Olarak Şukka" *Bilig*, Bahar, S. 73, 17-38.
- Avcı, Seyit. (2004). "Ben İlim Şehriyim Ali de Onun Kapısıdır' Hadisi Üzerine", *Marife*, Yıl. 4, S. 3, Kış, 355-364.
- Bayraktar, Mehmet Faruk. (2013). "Zernûcî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 294-295.
- Bursalı, Mehmed Tahir. (2016). *Osmanlı Müellifleri*, I-III, haz. M. A. Yekta Saraç, Ankara: TÜBA.
- Çelik, Muhammet. (2022). "Âdâbu'l-Baḥş ve'l-Munâzaranın Kaynağı ve Eserleri (14-20. yy.)", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/2 (Aralık / December), 207-249.
- Demirci, İslam. (2019). "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1145/1732) Risâle fi İbâhati Katli'l-Kilâbi'l-Muzırra Adlı Eserinin Tahkikli Neşri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/10, Haziran, 217-240.
- Dikici, Recep. (2018). "Kitabiyat Yerine: Kütüphanelerdeki Ticarete Dâir Eski Harfli Eserler", *Yeni İpek Yolu Dergisi Özel Sayısı Konya Kitabı XVI, Konya Ticaret Tarihi*, 399-414.
- ez-Zernûcî, Burhâneddin. (2019). *Ta'limü'l-Müteallim: Öğrenci-Öğretmen İlişkileri*, mütercim: Ömer Faruk Kasadar, İstanbul: Ravza Yayınları.
- ez-Zernûcî, El-İmâm Burhânuddîn. (2014). *Ta'lîmu'l-Müteallim fi Tarîkı't-Ta'allüm*, tahkik ve takdim: Salâh Muhammed el-Haymî, Nezîr Hamdân, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr.
- Fındıklılı İsmet Efendi. (1989). *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri: Tekmiletü'ş-Şakaik fi Hakk-ı Ehli'l-Hakaik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Göksu, Mehmet Mustafa (2007). *Molla Gürâni'nin Gâyetü'l-Emânî İsimli Tefsirinin Edisyon Kritiği (Necm - Nâs Sûreleri Arası)*, Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güven, Mustafa Salim. (2020). "Saçaklızâde Mehmed Maraşî'nin Risâletü'r-Raks Adlı Eserinin Tahlil Ve Tahkiki", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, 899-952.
- Kablander, Nesibe. (2024). "Nâzımı Meçhul Bir Elli Dört Farz Manzumesi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Temmuz, 378-413.
- Özcan, Tahsin. (2008). "Saçaklızâde Mehmed Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 368-370.
- Öztürk, İsmail Fehmi. (1962). *Darende Tarihi*, Düzce: Baysal Matbaası.
- Pala, İskender. (2008). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sakaoğlu, Saim (1972). "Asuman ile Zeycan Hikâyesi I, Giriş-Kaynaklar, Metin", *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 5, 51-81.
- Tirmizî, Ebû İsâ. (2009). *el-Câmiü'l-Kebîr (Sünenu Tirmizî) I-VI*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd., Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Tuman, Mehmet Nâil. (2001). *Tuhfe-i Nâilî – Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri I-II*, haz. Cemâl Kurnaz - Mustafa Tatcı, Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. (2020). "Mızraklı İlmihal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5-6.
- Yazar, Sadık. (2018). "Cezayir Milli Kütüphanesindeki Türkçe Yazmaların Kataloğu", *Hikmet - Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı*, Aralık, 274 - 335.

- Hâfız Hamza Efendi'nin Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi

Yazmalar

Hâfız Hamza Efendi, *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, No. B. 1229, vr. 26b-28b.

Hâfız Hamza Efendi, *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*, Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, No. 457, vr. 17b-19b.

Hâfız Hamza Efendi, *Âdâb-ı Ta'allüm Manzumesi*, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz Cönk, No. 210, 16-18.